

TURKISTONDA MARDIKORLIKKA OLISH SIYOSATI VA UNING SABABLARI

*Nizomiy nomidagi TDPU
Tarix fakulteti 401-guruh talabasi
Karimov Azimjon*

Annotatsiya: Barchamizga ma'lum va barchaga birdek qiziqish uyg'ota oladigan Turkistonda mardikorlikka olish siyosati va uning oqibatleri tinch aholi chekkan aziyatlar haqida qisqacha ma'lumot beriladi

Kalit so'zlar; qo'zg'olon, mardikor, saylov, mustamlakachilik, soliqlar, qochoqlar.

Turkistonda bo'lib o'tgan qo'zg'olonlarni keltirib chiqargan sabablari, ko'zlagan maqsadlari, harakatlantiruvchi kuchlari va oqibatleri bo'yicha tahlil qiladigan bo'lsak, ularga umumiylik xos ekanligi ko'zga tashlanadi. Mahalliy xalqni ayovsiz ezish oqibatida aholi turmush darajasining keskin pasayib ketishi, milliy manfaatlarning inkor qilinishi, milliy g'urur va diniy qadriyatlarga bepisandlik bilan qarash, yerlarni asossiz tortib olish, soliqlar olishdagi suiiste'molchiliklar, saylovlardagi o'zboshimchaliklar, mardikorlikka majburlab jo'natish kabi holatlarni qo'zg'olonlar kelib chiqishining sabablari deb aytish mumkin. 1916-yil xalq qo'zg'oloni Rossiya mustamlakachilik siyosatiga qarshi harakatlarning eng yuqori nuqtasi, eng fojiali vao'zining ommaviyligi jihatidan eng ko'lami kengidir. U Birinchi jahon urushining Turkistondagi fojiali aks-sadosi tarzida ham namoyon bo'ldi.

1914-yilda Birinchi jahon urushiga qo'shilgan Rossiya o'z imperialistik manfaatlarini ko'zlab, u bilan bog'liq muammolarini mustamlakalarining zimmasiga yuklashga harakat qildi. Chor hukumatining bu xatti-harakatlari o'lka aholisi ijtimoiy-iqtisodiy hayotini yanada yomonlashtirdi. Jumladan, Turkiston paxtasining xarid narxlari kamaytirildi. Bundan, birinchi navbatda, mayda va o'rtahol mahalliy mehnatkashlar ziyon ko'rdilar. Turkistonga olib kelinadigan g'alla miqdori bir necha marta kamayib, uning narxi bir necha barobar oshib ketdi. Yangi harbiy soliq joriy qilindi¹.

¹ Usmonov Q, Sodiqov M. O'zbekiston tarixi (1917-1991 yy) T.: "Sharq", 2007-yil, 286-bet;

Podsho Nikolay II ning mahalliy xalqni front ortiishlariga jalb qilish haqidagi 1916-yil 25-iyundagi «Imperiyadagi begona xalqlar erkak aholisini harakatdagi armiya rayonlarida harbiy inshootlar va shuningdek, davlat mudofaasi uchun zarur bo'lgan boshqa har qanday og'ir ishlarga jalb qilish» nomli farmoni vujudga kelgan vaziyatni yanada murakkablashtirdi va Turkistonliklarning sabr kosasini to'ldirdi. Farmonga ko'ra, Turkistondan 19-43 Yohdagi 250 ming erkak kishi mardikorlikka olinishi lozim edi. Mardikorlikka olishning butun og'irligi mehnatkash xalqzimmasiga tushdi. Mahalliy ma'murlar katta poralar evaziga boylar va amaldor To'ralarning bolalarini mardikorlikdan qoldirar, kambag'al oilalarning bolalarini ro'yxatga tirkar edilar.

Turkiston general-gubernatorining mahalliy millat vakillariga o'z o'rniga boshqa odamni yollab mardikorlikka jo'natishga ruxsat berishi boylar, amaldorlarning turli suiiste'molliklariga keng yo'l ochib berdi. Bu mehnatkashlarning shusiz ham og'ir bo'lgan ahvolini mushkullashtirib, ularning chor Rossiyasining mustamlakachilik zulmiga qarshi qo'zg'alishiga turtki bo'ldi. 1916-yil 4-iyulda Xo'jand, undan so'ng Samarqand, Jizzax, Kattaqo'rg'on kabi shaharlarda mardikorlikka olishga qarshi xalq qo'zg'olonlari boshlanib ketdi. Jizzax qo'zg'oloni ularning eng shiddatliharidan edi. Qo'zg'olonga Jizzaxning eng e'tiborli kishilaridan Nazirxo'ja Abdusalomov, o'z davrining o'qimishli kishilaridan bo'lgan Ziyoqori Abdullayev, shaharning taniqli oqsoqollaridan Muhammadrahim Abdurahmonovlar rahbarlik qildilar. Qo'zg'olonchilar nafaqa yonatroidagi qishloqlar, balki Toshkent va Samarqanddagi mehnatkashlar bilan ham aloqa bog'ladilar, ularning ham o'z harakatlarini qo'llab-quvvatlashlarini kutdilar.

Qonli to'qnashuv 13-iyulda boshlanib, 8 kun davom etdi. Jizzax qo'zg'olonini bostirish uchun Toshkentdan bir rota, sapyorlar vzvodi, to'rt to'pli batareya; Samarqanddan bir rotadan iboratmaxsus jazo otryadi, 90 kishilik maxsus ofitserlar rotasi; Orenburgdan 100 kishilik kazaklar jazo otryadi jo'natildi. Yana Toshkentdan polkovnik Ivanov boshchiligida 12 ta rota, 6 ta to'p, 3 ta kazak otryadi, maxsus sapyorlar rotasidan iborat jazo otryadi yuborildi. Afsuski, kuchlar nisbati teng emas edi, to'plar va pulemyotlar o'qlariga qarshi turish og'ir edi. Jazo otryadi shaharda ko'tarilgan qo'zg'olonni shafqatsiz bostirdi. Harbiylar eski Jizzaxni to'pga tutib, unga o't qo'yib, kultepaga aylantirdilar, qanchadan-qancha gunohsiz kishilarni o'ldirib, isyonchilardan qonli o'ch olindi. Jizzax qo'zg'oloni bo'yicha mingga yaqin kishi qamoqqa olindi. Ulardan 151 kishining ishi sudga berildi. Shulardan 84 kishi osib o'ldirishga hukm qilindi.

Keyinroq bu jazo «yumshatilib», boshqa jazolar bilan almashtirildi. Shu tariqa Jizzax qo'zg'oloni fojiali yakunlandi. Jizzax qo'zg'oloni rahbarlari o'zbek xalqining ozodlik uchun kurashi tarixida alohida o'rin tutganlar. Ozodlik uchun kurash olib borgan vatandoshlarimiz bilan unga qarshi kurashayotgan chor Rossiyasi kuchlari teng emas edi. Nazirxo'ja Eshon va Abduraxmon Jevachilar mustamlakachi chor Rossiyasi qo'shinlarining kuchli zarbasiga dosh berolmay taslim bo'ldilar. Butun Turkiston general-gubernatorliginilarzaga keltirgan Jizzax qo'zg'oloni shu tariqa mag'lubiyat bilan yakunlandi. Qo'zg'olon mag'lubiyatga uchragan bo'lishiga qaramay, juda katta tarixiy ahamiyat kasb etdi Turkiston xalqlari bu bilan o'z ozodliklari uchun hech narsadan, hatto o'limdan ham taptortmay, kurashga doim tayyorekanliklarini amalda isbotlashdi.

1916-yil qo'zg'oloni Turkiston aholisining Rossiya imperiyasi mustamlakachilik siyosatiga qarshi qaratilgan eng katta milliy ozodlik va ommaviy xalq harakati edi. Murosasiz kurashlar bilan o'tgan 1916-yildagi qo'zg'olonlar chor hukumati ma'muriyatini tahlikaga solib qo'ydi. Mardikorlikka olish bo'yicha ilgari mo'ljal 50.000 kishiga kamaytirildi va 200.000 kishi qilib belgilanib, jalb qilish muddati uzaytirildi. Amalda 123.000 mardikor safarbar qilindi. Turkistonda Rossiya imperiyasi mustamlakachilik zulmiga qarshi milliy ozodlik harakatlari qanchalik shafqatsizlik bilan ayovsiz bostirilmasin, mahalliy aholining erk va ozodlikka bo'lgan intilishini so'ndira olmadi, aksincha, xalqqa o'zligini anglatdi, uni ozodlikka erishish g'oyasi atrofida jiplashtirdi².

Turkiston o'lkasi general-gubernatorlik vazifasini bajaruvchi M.R.Erofev ishdan chetlatildi. 1916 yil 21 iyulda podsho Nikolay II harbiy vazir tavsiyasiga ko'ra, maxsus farmoyish bilan Shimoliy frontning bosh qo'mondoni A.N.Kuropatkinni Turkiston o'lkasi general-gubernatori va Turkiston harbiy okrugi qo'shinlari bosh qo'mondoni etib tayinladi. Bu hol birinchi jahon urushi frontiga qaraganda, Turkiston o'lkasi masalasi chor Rossiyasi uchun qanchalik muhim ekanligini ko'rsatadi. Kuropatkin avval mahalliy aholini tinchlantirib, ularni yangidan mardikorlikka safarbar etish borasida juda katta tashkiliy va targ'ibot ishlarini olib boradi. Bunda u mahalliy amaldorlar va boylarga, din peshvolariga tayanib, mardikorlikka olish to'g'risidagi o'z g'oyalarini ular orqali xalqqa etkazishga harakat qildi. Ayni vaqtda mardikorlikka olish xususida ishlab chiqilgan, turli ko'rsatma va nizomlar mahalliy amaldorlar hamda mahalliy tilda chiqadigan gazetalar orqali ham targ'ib qilindi. Samarqand viloyati harbiy

² Shamsutdinov R, Karimov Sh. O'zbekiston tarixidan materiallar. 3-kitob Andijon, 2004-yil, 104-bet;

gubernatori Rossiya imperatorining siyosiy agentijanob Shulgaga murojaat bilan chiqadi. Bu murojaatnomada Buxoro amirligiga qarashli Qorategin ,Darvoz va boshqa bekliklaridan Samarqand va Farg‘ona viloyati hududlarigabuxoroliklarish izlab kelganligi va ularning xech qanday hujjatlari bo‘lmaganligi uchun ma‘muriyat tomonidan ushlab qolingani va buning evaziga Buxoro amiridan front ehtiyojlari uchun Buxorolik axolidan ishchilar berishi mumkinmi deb so‘raladi .Bunga javoban janob Shulga buxoroliklar maxaliy temir yo‘llar qurilishiga ham qiyinchilik bilan borayotgani haqida ma‘lumot berib ,ularning bu taklifi hozirgi vaqtda o‘rinli emasligi haqida gapirib o‘tadi.³

1916-yil 25-avgustda Turkiston general-gubernatori A.N.Kuropakinning “Mardikorlikka chaqirish tadbirlari to‘g‘risida”gi 220-sonli buyrug‘i e‘lon qilinib darhol mahalliy tillarga ag‘darildi hamda uyezd va bo‘lishlarga jo‘natilib ,mahalliy aholi orasida keng targ‘ib etildi. Buyruqqa binoan mardikorlikka safarbarlik 1916-yil 15-sentyabrdan boshlanishi va navbatma navbat 3-4 oy davomida amalga oshirilish kerak edi.Turkistonlik mardikordlardan front yaqinidagi harbiy ishlarga 18 sentyabrdanhar kuni ming kishidan iborat bir poezd jo‘natilishi belgilandi. Darvoqe, Rossiyaga jo‘natiladigan mardikorlarning umumiy soni 220000 kishidan iborat bo‘lishi kerak edi ,ammo ayrim paxtakor tumanlarda aholining bandligini hisobga olinib, mardikorlarning umumiy soni 200470 kishi qilinib belgilandi.Bu miqdor Turkiston o‘lkasi viloyatlari bo‘yicha quyidagicha taqsimlangan: Sirdaryo viloyati-60000 Samarqand viloyati-32407 Farg‘ona viloyati-51233 Ettisuv viloyati-43000 Kaspiyorti viloyati-13830 nafar.Mardikorlar chiqqan dastlabki eshelonlar 1916-yil 18-sentyabr kuni Turkiston o‘lkasidan chor Rossiyasi tomon yo‘l oldi.

O‘sha kuni Toshkent va Andijon shaharlaridan-bittadan, 20-sentyabr kuni Samarqand shahridan bitta, 21-sentyabrda Skobelevdanbitta, 22-sentyabrda Kattaqo‘rg‘on va Kazalinskdan bittadan eshelon jo‘natildi.Z.U.Chorievning ushbu davr bo‘yicha olib borgan tadqiqot ishlarida berilgan ma‘lumotlarga qaraganda 1917-yil yanvar-fevral oylarida hammasi bo‘lib Rossiyaga atigi 19 eshelon mardikor jo‘natildi. Vaholanki, mustamlaka ma‘murlarining rejasi bo‘yicha shu davrda 77 eshelon mardikor yuborilishi lozim edi⁴.

P.A.Kovalyovning bergan ma‘lumotiga ko‘ra esa 18-sentyabrdan 18-dekabrgacha-uch oy badalida jami 102823 mardikordan iborat 103 eshelon,1916-yil

³ Восстание 1916 г. в Киргизистане (Документы и материалы собранные Л.В.Лесной). –Москва: Соцэкгиз,1937. 27-стр.

⁴ Чориев З.У.ХХ аср бошларида Туркистон ўлкасида мустамлакачилик сиёсати ва миллий зулмининг кучайиши ҳамда унинг оқибатлари (Мардикорликка сафарбарлик мисолида). Тарих фанлари доктори илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. -Тошкент,1999.140-бет.

18-dekabr dan 1917-yil 18-yanvargacha 2.654 mardikordan iborat 3 eshelon, 18 yanvardan 1 fevralgacha 14,923 mardikordan iborat 15 eshelon va 1-fevraldan 1-martgacha 2.905 mardikordan iborat 4 eshelon jo'natildi. Xullas, hammasi bo'lib 123.305 mardikordan iborat 125 eshelon jo'natildi. Shundan 113305 nafari Rossiya ichkarisida ishlash uchun yuborildi. 10 mingi esa Turkiston o'lkasi hududlarida ishlash uchun qoldirildi. XX asr boshlariga kelib Turkiston general-gubernatorligi tarkibi Ettisuv, Sirdaryo, Samarqand, Farg'ona va Kaspiyorti (Zakaspiy) viloyatlaridan iborat bo'ldi. Turkiston general gubernatorligining jami 1.652.238 kvadrat kilometrlik sarhadida 5.995.726 kishi istiqomat qilar edi. Xiva xonligi nufuzi 460, Buxoro amirligida 1.500.000 kishini tashkil etgan.

Turkiston ko'p millatli o'lka bo'lib, o'sha davrda bu erda o'zbek, qozoq, qirg'iz, tojik, turkman, qoraqalpoq, uyg'ur, dungan, qurama, qipchoq, rus va boshqa millatlarga mansub aholi yashagan. Sho'rolar davrida quramalar o'zbek va qozoq tarkibida, qipchoqlar esa qozoqlar, o'zbeklar va qirg'izlar tarkibiga kirgan⁵.

Turkistonda 2016 yilgi qo'zg'olon tafsilotlarini yorituvchi ko'plab tadqiqotlar chop ettirilgan. Mustaqillik yillarida chop etilgan tarix fanlari doktori Andrey Ganinning "Уроки Туркестанского восстания (Спустя 100 лет у историков нет единого взгляда на его причины и последствия)" nomli maqolasida Rossiya 1916 yilda Birinchi jahon urushi davom etayotgan paytda Turkistondagi holatni izohlaydi. Ayni shu davrda Turkiston aholisi juda ko'plab imtiyozga ega edi. Harbiy chaqiruvdan ozod edi, ular janglarda ishtirok etmasdilar, okoplarda chirimayotuvdilar balkim o'z xo'jalik hayotlari bilan band edilar. Rossiya O'rta Osiyoni qo'shib olgach (qo'shib emas bosib olgach. R. X.) bu hududda temir yo'llar o'tqazdi, kanallar qazdirdi, tibbiy xizmatlarni yo'lga qo'ydi, buning natijasida o'lim keskin kamaydi, pochta, telegraf ishga tushirildi, sanoat taraqqiy topdi. Bu paytda Rossiya imperiyasining resurslari cheksiz emas edi, hukumat mamlakat himoyasi uchun o'z mustamlakalaridan foydalanishga qaror qildi deb ta'kidlaydi. Bizga ma'lumki ushbu tadqiqotda 25-iyun 1916-yilda e'lon qilingan imperator Nikolay II farmoni haqida gap borayapti.

Endi bu yerda O'zbek xalqi emas Turkistonning yana bir xalqi qirg'izlar taqdiri haqida so'z boradi. Imperator Nikolay II farmoniga qirg'izlar qarshi chiqqani va buning natijasida Ettisuvda ruslarga nisbatan tahdidlar bo'layotgani ko'rsatilgan. Qo'zg'olonchilar 10-11 avgustda Pishpak, Prejevalskiy, Verniy va Toshkent bilan telegraf aloqalarni buzishdi. Maqola muallifi qirg'izlardan ozor

⁵ Чориев З. Туркестон мардикорлари: сафарбарлик ва унинг оқибатлари (1916-1917 йиллар). – Тошкент: Шарқ, 1999. 19-б.

chekkan Ivanetskiy, Kolsov qishlog'iaholisi to'g'risida ma'lumot berib bu erlarni tirik qolgan aholisi Prjevalskiyga qochishga majbur bo'ldi deb yozadi. Qo'zg'olon shu darajaga borib etdiki oxir oqibat unga qarshiharbiy harakatlar boshlandi.

Qo'zg'olonchilar tomonidan 10 avgust Pishpak uezdining nachalnigi podpolkovnik Rimshevich o'z harbiy qo'shini bilan Somsonovstansiyasida qamalga olindi. 12-avgustdagina Verniydan yuborilgan otliq otryad yordamga kelgach qamalni yorib chiqishga muvaffaq bo'lishdi. Hukumat qo'shinlari Pishpak va To'qmoq telegraf aloqalarini tiklashdi. 42 ta otliqdan iborat qo'shin bilan qo'zg'olonchilar o'rtasida qattiq jang bo'lib o'tdi. Bo'lib o'tgan janglarda qo'zg'olonchilardan 200ta kishi, hukumat qo'shinlaridan 1ta kazak halok bo'ldi. Boshida qirg'izlar qarshilik ko'rsatgan ruslarnigina yo'q qilishayotgan edi, keyinchalik "kofirlarni o'ldirgan jannatga tushadi" deb qo'lga tushgan ruslarni o'ldira boshlashdi deb arxiv manbalaridan ma'lumotlar keltiriladi. Tadqiqotchi mavzuni yoritishda bir tomonlama yondashgan. U faqat ruslarni qirg'izlar tomonidan yo'q qilinishini ko'rsatib berishga harakat qilgan. Vaholanki, Rossiya imperiyasining Turkistonga bosib kelib, o'z tartibini o'rnatgan, o'z manfaatlarini o'ylab, front ortidagi ishlargatinch aholini safarbar etayotgani, xalkni tinch hayotini buzayotgani haqida fikr bildirmaydi.

Ayni shu davr voqealariga nazar solsangiz qirg'izlar bilan ruslar o'rtasida dushmanlik o'sib borayotganligi, qirg'izlarning harakatiga ruslar ham qarab turmaganligi va qarzdor bo'lib qolmaganligini ko'rish mumkin. Prjevalskiyda qirg'izlarga nisbatan qattiq qirg'in uyushtirildi. 12 avgustda Prjevalskiyda qo'lga olingan qo'zg'olonchilar turmadan qochmoqchi bo'ldi deb 80 tasi otib tashlandi. 12-avgust Belovodsk hududida 338 kishi qo'lga olindi, ulardan 138tas Pishpak turmasiga jo'natilgan va yo'lda qochishga urindi deb otib tashlandi. Hukumat qo'shinlaridan son jihatdanko'p bo'lgan qirg'izlar ularning hujumlarini qaytara olmay, bir qismi tog'larga, bir qismi Xitoyga chiqib ketdi. Bu holat haqida Turkistongeneral gubernatorligining Qashg'ardagi elchixonasiga murojaat bo'lganligidan ham bilish mumkin⁶.

Yettisuvdagi harbiy harakatlarda ruslardan 2325 kishi halok bo'lgan, 1384 tasi bedarak yo'qolgan. Ba'zi bir ma'lumotlarga ko'ra mahalliy aholidan 4000 kishi jangda, 12000 kishi esa Xitoyga qochayotganda chegarachilarning qarshiligidan halok bo'lgan. 164000 kishi Xitoyga qochgan, ulardan bir qismi 1917-yili may oyida o'z ona Vataniga qaytgan, 70000 qochoq esa o'sha yerda qolib ketgan.

⁶ <https://tadqiqot.uz/index.php/history/article/view/4634/4391>;

Qo'zg'olondan keyin general-gubernator Kuropatkinning buyrug'i bilan 80000 qirg'iz Pishpak va Prjevalskiydan ko'chirildi. Shuncha norozilik harakatlariga qaramay podsho farmoni ijrosi amalga oshirildi. 1917 yil fevral oyida front ortidagi ishlarga 123000 odam jo'natildi.

Qo'zg'olon tashkilotchilaridan 32 tasiga o'lim hukmi e'lon qilindi. Shu yilning mart oyida hukumat mardikorlikka olishni to'xtatdi, may oyida esa ularni uyiga qaytarishga qaror qilindi. Shunday qilib, ko'pgina ayanchli voqealarga sabab bo'lgan mardikorlikka safarbarlik ishlari 1917-yil martida butkul to'xtatildi. Albatta bu harakatning to'xtatilishining o'ziga xos sabablari bor edi. Bular: Birinchidan, juda katta kuch va mablag' sarflanganligi hamda talay tashkiliy ishlar amalga oshirilganligiga qaramay, Chor ma'murlari davlat mudofaasi yo'lida juda katta ahamiyatga molik deb baholagan mardikorlikka olish tadbiri mustamlaka ma'murlari ko'zlagan natijani bermadi. Ikkinchidan, mardikorlikka olish va ular hisobiga Rossiya sanoat korxonalarini arzon-garov ishchi kuchi bilan ta'minlash vositasida front ortini mustahkamlash to'g'risidagi g'oya chippakka chiqdi. Bu davrda chor Rossiyasining frontdagi mavqei, aksincha, pasayib ketdi. Uchinchidan, mardikorlarning temir yo'l orqali tashilishi natijasida temir yo'l transportining ahvoli yanada og'irlashdi. Vanihoyat, to'rtinchidan, mardikorlikka safarbarlikka qarshi Turkiston o'lkasida keng xalq ommasini ko'targan qo'zg'olonlarni chor ma'murlari ayovsiz bostirgan bo'lsada, ammo Rossiyaga jo'natilgan mardikorlar kurashni davom ettirib, Rossiya hududida uni yangi pog'onaga ko'tardilar, mardikorlar u erda o'zlarining iqtisodiy va siyosiy huquqlari himoyasi uchun kurashga qo'zg'aldilar va bilan chor hukumati ma'murlarini og'ir ahvolga solib qo'ydilar⁷.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yhati:

1. Shamsutdinov R, Karimov Sh. O'zbekiston tarixidan materiallar. 3-kitob Andijon, 2004-yil
2. Чориев З.У. XX аср бошларида Туркистон ўлкасида мустанлакачилик сиёсати ва миллий зулмининг кучайиши ҳамда унинг оқибатлари (Мардикорликка сафарбарлик мисолида). Тарих фанлари доктори илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация. -Тошкент, 1999
3. Чориев З. Туркистон мардикорлари: сафарбарлик ва унинг оқибатлари (1916-1917 йиллар). -Тошкент: Шарқ, 1999. 19-б.

⁷ Чориев З, Туркистон мардикорлари: сафарбарлик ва унинг оқибатлари (1916-1917 йиллар). -Тошкент: Шарқ, 1999. 104-б